

Єва Філіпович, Юрій Філіпович
**ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ВІДКРИТИХ
 ЗЕМЛЯНИХ ФОРТІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
 НАВКОЛО М. РІВНЕ**

Початок будівництва фортів на території Західної України пов'язаний із третім поділом Польщі у 1795 році. Тоді Волинь (і Рівненщина зокрема) були приєднані до Російської імперії. Кордон між Російською та Австро-Угорською імперіями проходив по лінії Збараж-Броди-Берестечко-Сокаль [3, с. 4]. Рівне входило до 100-кілометрової прикордонної зони. На той час оборонна система, створена наприкінці ХVIII ст. перестала відповідати військовим вимогам. На початку 70-х років ХІХ ст. Інженерний департамент Військового міністерства під керівництвом інженер-генерала Тотлебена Е.І. висунув ідею про створення малих прикордонних

фортець, завданням яких було прикриття дислокації і розгортання армій [3, с. 5] (раніше були побудовані: форт Шанц на о. Котлін перед Кронштадтом /1707 р./ він у ХІХ ст. був переоснащений під батареї довготривалого типу; земляне укріплення «Батареї» /1812 р./ навколо м. Борисов /Білорусь/). Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. навколо міста Рівного було створено систему відкритих земляних укріплень, що за своєю конструкцією подібні до фортів. Вони є унікальним зразком даного типу відкритих оборонних земляних споруд до початку сучасної маневрової війни. На даний час відомо сім фортів різного рівня збереженості [2]. Три з них: форти № 2, № 4 та № 7 включені до Туристичної мапи Рівненщини [4].

У ХІХ—ХХ ст. фортам належала одна з провідних ролей при формуванні сил для стримування ворожих нападів, виконання опорних функцій у військових діях, зберігання значних запасів озброєння та провіанту. Сьогодні форти вважаються певними екзотичними об'єктами, а у ХІХ ст. від їхньої боездатності залежала безпека усєї держави.

Оборонні укріплення Західної України являють собою багато в чому унікальні пам'ятки фортифікаційної архітектури і належать до об'єктів, що потребують детального наукового вивчення для розробки стратегії їх реконструкції, збереження та охорони.

У 1873 році на особливій нараді про стратегічне становище Російської імперії під головуванням імператора Олександра ІІ було прийнято план інженер-генерала Е.І. Тотлебена [3, с. 5]. Він включав наступні питання (рис. 1):

1. підсилення Новогеоргієвська,
Івангорода, Варшави передовими укрі-
пленнями, будівництво передових

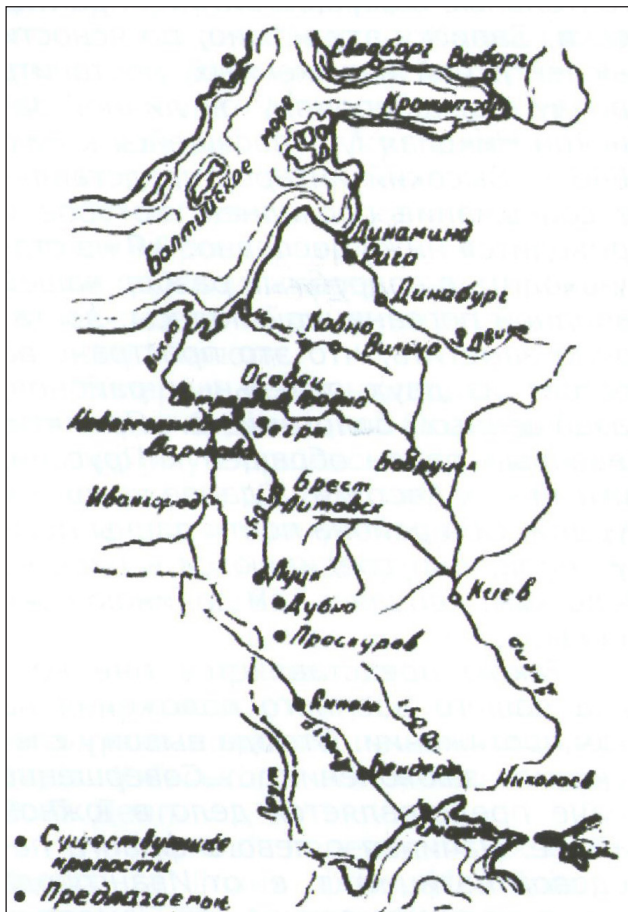

Рис. 1. Схема розміщення фортів (ХІХ ст.)

Рис. 2. Схема Брусилівського прориву (літо 1916 р.)

- укріплень навколо Бреста для прикриття залізниць;
2. укріплення Гродно, Ковно і позицій перед Вільнюсом, зведення укріплень біля м. Осовець і забезпечення переправи через Західну Двіну біля Риги;
3. побудову фортів-укріплень перед Дубном та Проскуровом;
4. посилення передовими укріпленнями м. Бендери та зведення укріплень перед Очаковом і Ямполем.

Це було викликано небезпекою, що за два переходи від свого кордону ворог може досягнути Дубно або Острога на прямій лінії Київ-Брест, тобто розірвати сполучення Бресту з єдиною його базою постачання – Києвом [3, с. 7–8]. Необхідно було насамперед зробити безпечною цю смугу і врівноважити її оборонну міць з силами інших ділянок кордону. Було запропоновано звести шість нових фортів: біля Гродно, Мінська, Дубно, на Дністрі, біля Пінська та Мозира. Поряд з тим, між основними фортами передбачалося будівництво проміжних допоміжних оборонних

фортифікацій (зокрема — і навколо Рівного). У подальшому частина цих планів була втілена в життя та відіграла певну роль під час Першої Світової війни [1] (зокрема під час Брусилівського прориву — рис. 2).

Новий Дубенський (Тараканівський) форт, в основному, був зведений у 1885–1890 роках при імператорі Олександрі III. Фортифікаційні споруди, каземати, траверси були виконані з бетону, що давало можливість протистояти фугасним бомбам. Але у серпні 1915 року Дубенський форт захопила австрійська армія. Війська Габсбургів перебували там аж до Брусилівського прориву у червні 1916 року [3, с. 26]. Відповідно, зросло оборонне значення фортів навколо Рівного, через яке вела дорога до великого залізничного вузла – Здолбунова.

Наприкінці XIX — початку XX століть навколо Рівного було споруджено систему відкритих земляних фортів. Вони стали унікальним зразком подібного типу відкритих земляних споруд. Будівництво цих укріплень було викликано розміщенням у Рівному

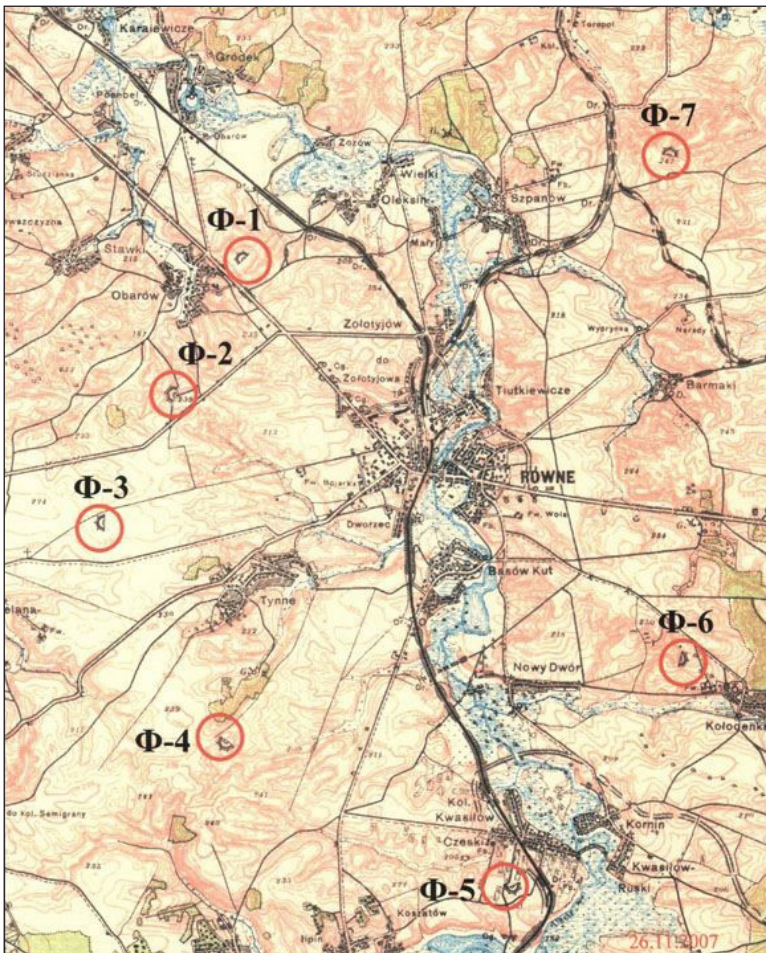

Рис. 3. Польська карта 1926 р. із схемою розташування фортів навколо м. Рівне в кінці XIX на початку XX ст. [2]

Укріплення мали вигляд обнесених валами земляних споруд, могли тримати під контролем площу близько 4—5 га фронту кожен. У них могли розміщуватися від 2 до 4 стрілецьких рот. На зовнішніх валах розміщувалися стрілецькі позиції. Також можна було встановити від 20 до 50 гармат [2]. У внутрішніх підземних приміщеннях валів зберігали порох, снаряди та амуніцію.

Форти навколо Рівного розташовували на панівних висотах. Вони повинні були мати між собою візуальний контакт (2,5—5,0 км), тобто на відстань гарматного пострілу. Кількість фортів навколо міста, за різними даними, становила від 7 до 12 об'єктів [2]. На австрійських довоєнних та польських повоєнних картах відмічено сім фортів (рис. 3—4).

У зв'язку з проривом 1915 року австрійської армії в район Дубно (за 40 км на південний захід від Рівного), значення фортів як оборонної структури різко зросло. Вони ж мали певне значення в період підготовки

військових структур у прикордонній зоні на території Російської імперії на відстані до 100 кілометрів від кордону з Австро-Угорщиною (нині межа Львівської та, відповідно, Рівненської і Волинської областей).

Метою побудови цих укріплень була охорона автомобільних та залізничних шляхів сполучення державного значення. Водночас, Рівне було форпостом Здолбунова — вузлової залізничної станції, і повинне було забезпечувати його охорону.

Зведення фортів відбувалось під керівництвом російських військових інженерів. Це було складовою частиною польової укріпленої позиції кільцевого типу навколо Рівного, де розташовувалися штаби 8-ої армії та Південно-Західного фронту.

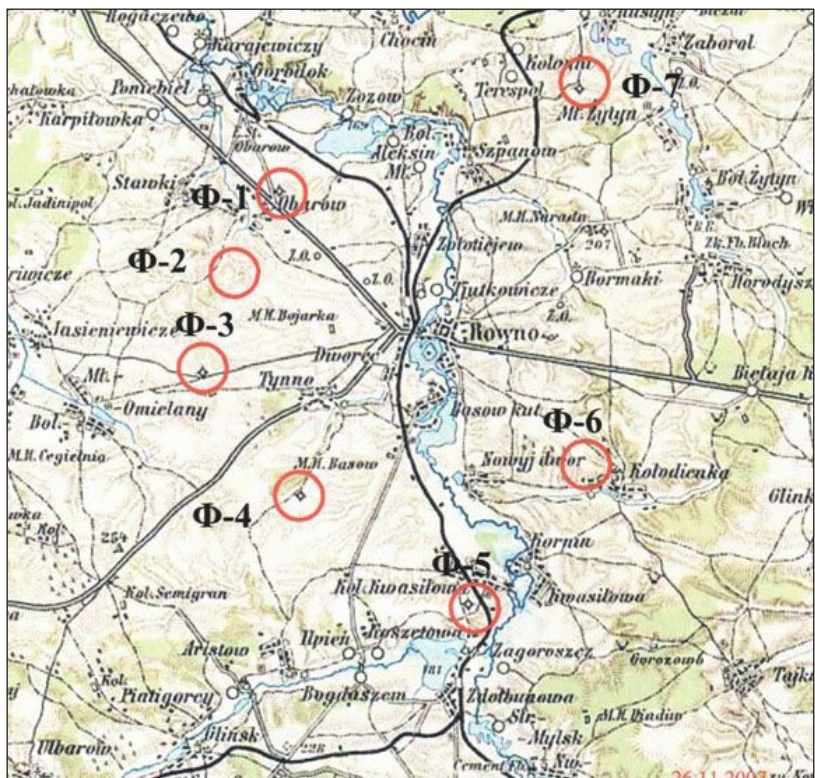

Рис. 4. Австрійська карта періоду Першої світової війни із схемою фортів навколо м. Рівне в кінці XIX — на початку XX ст. [2]

Рис. 5. Сучасний стан форту № 1

Рис. 6. Сучасний стан форту № 2

Брусиловського прориву на російському фронті. Але із розвитком військової авіації у 20—30-х роках ХХ ст. форти, як відкриті системи оборони, майже втратили своє значення.

Під час Першої Світової війни Рівне протягом тривалого часу було прифронтовим містом. Воно не зазнало прямих атак австрійської армії. Тому новозбудовані форти Рівного (як і славнозвісна Київська фортеця) не зробили жодного пострілу.

Після війни вони вже не могли відігравати важливого бойового значення. У 20—30-ті роки ХХ ст. було створено сучаснішу і досконалішу лінію оборони з низкою ДОТів від Прибалтики до Бессарабії.

Схеми відкритих земляних фортів, як інженерних систем, на даний час відсутні. Дані про них напевне знаходяться у військових архівах Санкт-Петербурга або Москви, тому що, як проекти військового інженерного мистецтва свого часу, вони становлять значний інтерес. Вони включені до списку нововиявлених пам'яток історії та культури в

межах України та запропоновані до внесення у Державний реєстр пам'яток. Частина фортів унікальна тим, що споруджена в місцях, де люди проживали ще в давнину. Це можливі осередки древніх городищ, святилищ, які потребують детального обстеження.

Із семи фортів навколо Рівного, відмічених на картах 1950-х років, на сьогодні збереглися не всі.

Форт №1 (плюс-код М587+Х5 Городок, Рівненська область; Рівненський район, Рівненська область, 50.667434, 26.165739) знаходиться між селами Ставки та Обарів біля дороги на Луцьк. На даний час він практично не зберігся. На сьогодні — це вирівняний майданчик, розораний. Територія використовується в якості городів та під будівництво (рис. 5).

Форт №2 (Рівненський район, Рівненська область, 50.629640, 26.152184) розташований біля дороги з Рівного на Млинів, і своєю вогневою міццю міг підтримувати сусідні форти № 1 та № 3. На даний час зайнятий

Рис. 7. Сучасний стан форту № 3.

Рис. 8а. Сучасний стан форту № 4.

господарчим двором одного з підприємств (кар'єру). Зруйнований. Надійно охороняється службою охорони підприємства та сторожовими собаками (рис. 6).

Форт №3 (Велика Омеляна, Рівненська область, 50.604868, 26.122131) був споруджений на полях біля Рівненського аеропорту за с. Вересневе. Захищав дорогу зі сторони м. Дубно та міг підтримувати сусідні форти № 2 та № 4. Він виконаний без валів, але з траншеями. На території форту виявлено залишки невідомих господарських споруд та колодязь (рис. 7) — єдине знайдене джерело водопостачання із усіх семи фортів. На даний час перебуває у занедбаному стані, з усіх сторін оточений ріллею сільськогосподарських полів.

Форт №4 (Рівненський район, Рівненська область, 50.573432, 26.182431) зведений біля села Вересневе поряд з об'їзною дорогою Рівного. На даний час форт у хорошому стані. Збереглися різноманітні фортифікаційні споруди (вали, окопи, бруствери тощо). На території форту відбуваються змагання

Рис. 8б. Сучасний стан форту № 4.

пейнтбольного клубу. Можливе проведення археологічних та геофізичних досліджень. Форт домінує над місцевістю на фоні гарних краєвидів (рис. 8).

Форт №5 (Здолбунівський район, Рівненська область, 50.546886, 26.255874) знаходився між Квасиловом та Здолбуновом, захищаючи підступи до здолбунівського шляху та залізниць. Зруйнований і розрівняний внаслідок забудови й прокладання доріг. Сильно зарослий кущами та деревами (рис. 9а, 9б). Точне місце знаходження встановити важко. Частина території зайнята промисловими

Рис. 9а. Сучасний стан форту № 5.

об'єктами підприємства «Волиньцемент» та підсобних господарств.

Форт №6 (Рівненський район, Рівненська область, 50.586072, 26.329570) був зведений у селі Колоденка в урочищі Красні гори між дорогами на Здолбунів-Острог та на Київ.

Рис. 10. Сучасний стан форту № 6.

Поряд знаходиться урочище Карпова долина, внесене до Туристичної мапи Рівненщини [4]. Добре зберігся. Використовувався як автодром. Має нетипову форму, бо займав більш древню структуру яка може мати визначальне значення в вивченні історії древніх слов'ян. Вали розташовані нижче рівня

Рис. 9б. Сучасний стан форту № 5.

вершини горба на 7—10 метрів, що нетипово для фортів. Швидко забудовується приватними будинками (рис. 10).

Форт №7 (Рівненський район, Рівненська область, 50.682166, 26.300612) розміщувався біля траси на Костопіль. Займає найвищу точку в оточуючому Рівне рельєфі. З вершини проглядається шлях на Тучин, територія Шпанова. Добре збереглися зовнішні вали, рови, центральне укріплення (рис. 11). Використовується як стихійне стрільбище.

Усі збережені форти виконані за подібними схемами: зовнішній вал з окопами для стрільців та гармат, рів, центральне підвищення (дитинець). На певній віддалі від основного форту зведено невеликі допоміжні

укріплення, які могли прикривати його від бічних обхідних маневрів ворога.

Аналізуючи наведені вище карти (рис. 3—4), видно, що між фортами № 6 та № 7, а також фортами № 7 і № 1 відстань більше п'яти кілометрів, що унеможливило перехресне перекриття території гарматними

Рис. 11. Сучасний стан форту № 7.

пострілами, тому, окрім вказаних укріплень, подібні системи фортив могли бути створені в селі Бармаки, біля сіл Великий Олексин, Зозів, або інших місцях, у тому числі й на значній відстані від Рівного.

Виходячи з вище викладеного можна зробити наступні висновки:

1. На території Рівненщини можна спостерігати еволюцію оборонних систем від відкритих земляних укріплень до оборонних бетонних фортив та ліній сучасних ДОТів.

2. З метою збереження унікальних пам'яток фортифікаційного мистецтва, форти повинні знаходитися під охороною держави, на балансі державної установи (разом із прилеглою територією). Після цього можна залучати інвесторів та орендарів на договірній основі для влаштування туристичних маршрутів, пейнтбольних зон, відкритих тирів,

кемпінгів тощо.

3. На описаних вище фортах можливо провести геофізичні дослідження з метою виявлення підземних та наземних зруйнованих споруд, більш древніших археологічних об'єктів. Відновлення вцілілих основних елементів укріплень (надземних та підземних) та усунення небезпечних ділянок дозволить використовувати їх як туристичні об'єкти.

4. Ці пам'ятники військової інженерної думки потребують детальних археологічних розкопок і пошуків артефактів як часів їхнього зведення, так і більш ранніх періодів.

5. Укріплення, що збереглися (особливо це стосується фортив, що знаходяться в хорошому стані — тобто форт №4, форт №6 та форт №7) потребують термінового захисту, музеєфікації та облаштування, адже є унікальними за своїм історичним значенням.

Джерела та література

1. Баринов Н. Брусилковский прорыв: популярный очерк // URL: https://scepsis.net/library/id_3822.html.
2. Забуті сторінки Першої Світової, або Унікальна система фортив навколо Рівного // Волинський центр історичних та геофізичних досліджень «Рівне-Суренж» // URL: <https://glavred.info/life/433915-zabutistorinki-pershoji-svitovoji-abo-unikalna-sistema-fortiv-navkolo-rivnogo.html>.
3. Смолін П.П. Форт-застава Дубно // Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 72 с.
4. Туристична мапа Рівненщини // URL: https://www.google.com/maps/d/viewer?ll=52.51596139265138%2C25.914158178383786&z=6&fbclid=IwAR3mfBO9EajC_HZOivLa3uhfAKlyMmcLwxDUIrocppin0jJxkMNF0Gybcro&mid=1ZmaWn1Sou8LQZj71TvVFN-n1RXo.